

بررسی بازتاب اصل سلسله مراتب در شهرهای ایرانی- اسلامی

دکتر زهره ترابی، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد، واحد زنجان، zohretoraby@yahoo.com
پگاه عموهاشمی، دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان، pegahamohashemi@gmail.com

چکیده

طراحی شهری ایرانی- اسلامی، به نوعی بازتاب کاربرد کلیه اصول ساختاری موجود در طبیعت می باشد. کل های موجود در طبیعت از تعاملات کل های کوچکتر با مقیاس های مختلف در سلسله مراتبی که تا ساختار ماده پیش م یروند، شکل گرفت هاند. بنابراین در این مقاله به سلسله مراتب به عنوان یکی از مهم ترین اصول موجود در عرفان اسلامی و مورد استفاده در شهرسازی ایرانی- اسلامی پرداخته می شود. این اصل یکی از مهم ترین قوانین لازم برای دستیابی به انسجام شهری می باشد. در شهرهای گذشته ما سلسله مراتب به صورت پیوسته در کلیه مقیاس ها از استخوان بندی شهر تا ترکیبات معماری مورد توجه بوده است؛ لیکن مرور تجربیات شهری معاصر نشان می دهد که لفظ سلسله مراتب به صورت صوری و غالباً موردی و موضعی مطرح بوده است نه اینکه مفهوم جامع آن (شامل موارد و مراتب لازمه و توجه به کلیت کالبد فضاهای شهری و معانی آن ها) مورد توجه قرار گیرد. در حقیقت چیدمان های شطرنجی و شبکه ای بسیاری از طرح های شهری امروز تنها خیال انسجام شهری را با خود به همراه دارند؛ زیرا که در طرجهایی که امروزه با اهداف مختلف برای شهرها ارائه می شوند، مقیاس های میانی و فضاهای اشتراکی به عنوان دو عنصر ایجاد کننده سلسله مراتب و متعاقباً انسجام شهری مورد فراموشی قرار گرفته اند. در این مقاله ابتدا به تشریح مفهوم عام این اصل و همچنین مفاهیم عرفانی آن در عرفان اسلامی و ایرانی پرداخته شده است، سپس ابعاد مختلف اصل سلسله مراتب در محیط های مصنوع به کمک مصادیق تصویری شهرهای ایرانی- اسلامی مورد توجه قرار م یگیرد و در پایان با بررسی موارد فوق در نمونه موردی محدوده پیرامون بازار تهران، رهنمودهایی به منظور به کارگیری این اصل در طراحی شهری امروز ارائه خواهد شد.

واژگان کلیدی: عرفان اسلامی، شهر ایرانی- اسلامی، اصل سلسله مراتب، مقیاس های میانی،

مقدمه

جوامع سنتی در یک فضای معنوی زندگی م یکنند که هم از لحاظ کیفی و هم از لحاظ کمی جویای همگنی و تناسب کامل است. آفریده های معماری آن چون از جها نینی تام و کامل مایه م یگیرد که نیروی خلاقه انسان را پدید آورده اند و آن را به سوی غایتی رهنمون می کند که جامعه را به صورت یک محل واحد در می آورد؛ در ورای این وحدت و پیوستگی که شالوده انکار ناپذیر دیده می شود که تفهیم آن برای درک سنت ایران ضروری است تمدن اسلامی ارائه دهنده نمونه ای برجسته از یک تمدن سنتی است که حضور بعضی اصول تبدیل ناپذیر که بر این تمدن مسلط بود هاند به روشنی پیداست. در واقع هنر اسلامی را نمی توان چیزی جزء تفکر و تعمقی در عالم ماده، عالم نفس و حتی عالم وحی قرآنی دانست. معماری سنتی ایران نیز در واقع تصویری از کیهان یا انسان است. در شهرسازی نیز همچون معماری چنین درکی مصداق دارد که براساس هیچ نقشه ای از پیش طرح ریزی نگردیده است، اما دارای نظام هماهنگ می باشد. و نیز انسان و کیهان خود محصول هنر قدسی اند و وابسته به ذات الهی، که در واقع نوعی وحدانیت را به نمایش می گذارند که در راه رسیدن به ذات الهی اند، و در راه رسیدن به این خواست انسان موجب گردیده که علوم و فنون گسترده ای به وجود آید؛ که سلسله مراتبی غیر قابل اجتناب را پذیرا است این نوشته در ارتباط با اصل سلسله مراتب می باشد. اصلی که نه تنها مختص فضاهای معماری و شهری نیست؛ بلکه در تمامی عوالم وجود دارد (هفت طبقه آسمان، هفت شهر عشق عطار) و امری است که ساخته و پرداخته دست بشر نبوده و توسط معمار طبیعت خلق شده است. به منظور تشریح بیشتر این اصل ابتدا به تعریف شهر ایرانی - اسلامی و مفهوم اصل سلسله مراتب در آن پرداخته و پس از آن انواع و درجات مختلف آن در محیط مصنوع مورد کنکاش قرار می گیرد. بررسی این اصل توسط مصادیقی از بافت های تاریخی شهرهای ایرانی - اسلامی گام بعدی در این پژوهش می باشد. سرانجام اصول مطرح شده در نمونه موردی (بافت اطراف بازار تهران) مورد تحلیل قرار گرفته و رهنمودها و نتایج برگرفته از مطالعات پیشین ارائه می شود.

شهر اسلامی

چیستی و چگونگی "شهر" و "شهر اسلامی" در آموزه های اسلامی، خواستگاه و منشاء مباحث گسترده و دنباله داری است که نیازمند نگاهی عمیق و کندوکاوی وسیع در منابع ارای هکننده این آموز ههاست. قرآن کریم از جمله منابع اصیل و بنیادین در تشریح رویکرد اسلام به ویژگی های شهر مطلوب است. شهر اسلامی تنها شهری با گنبد و مناره های متعدد، برخوردار از اماکن مذهبی متنوع، دارای چهره تاریخی و باستانی مانند شهرهای اوایل اسلام و یا شهری با انسان هایی موحد نیست. هنوز تعریفی کامل از شهر اسلامی و خصوصیات آن ارائه نشده است.

شهر اسلامی عوامل اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و غیره را منعکس می نماید، که از میان آن ها می توان به موارد زیر اشاره نمود:

- تطبیق محیط مصنوع شهر با ویژگی های طبیعی
- شک لگیری مرکز فرهنگی بر اساس اعتقادات مذهبی
- انعکاس قوانین اسلامی بر حسب قلمروهای عمومی و خصوصی

از میان بی شمار معیارهای دستیابی به شهر اسلامی می توان به دارا بودن وحدت، مفهوم امت، زیبایی، هویت، توحید

و غیره اشاره نمود.

لازم به ذکر است که هر کدام از معیارهای دستیابی به شهر اسلامی نیز خود به زیر معیارهایی تقسیم بندی می شوند. به عنوان مثال برای رسیدن به توحید، لازم است ویژگی هایی چون تواضع، ذکر و غیره؛ برای رسیدن به وحدت و ویژگی هایی چون تعادل، توازن، پیوستگی فضایی، سلسله مراتب و غیره مورد توجه قرار گیرند. در این مقاله از میان ویژگی های نام برده اصل سلسله مراتب به علت اهمیت آن در نظام هستی مورد بررسی قرار گرفته است.

مفهوم سلسله مراتب

نقش علوم جها نشناختی اسلامی در جای دادن انسان در سلسله مراتب کیهانی از طریق آن جنبه های این علوم صورت می گیرد که با ساختمان سلسله مراتبی جهان و انسان و تناظرها و روابط طرفینی آنها سروکار دارد که همه آن ها اشاره به حقیقتی است که در ماورای سلسله مراتب جهان کبیر و در مرکز جهان صغیر جایگزین است. از طریق تحقیق و مطالعه و سرانجام آزمون این سلسله مراتب است که انسان از منزلگاه زمینی خود که این علوم از آنجا آغاز می شود به عرش روحانی صعود م یکنند که منبع و منشاء علوم سنتی را باید در آن جستجو کرد.

سلسله مراتب یکی از اصول اساسی حاکم بر مجموعه ها و اجزاء و پدیده هایی است که یا به طور طبیعی در جهان هستی به عنوان یک کل وجود دارند و یا توسط انسان طراحی و ایجاد می شوند. اصل سلسله مراتب نقش بسیار مهمی در تعریف اجزا و کل یک مجموعه ایفا نموده و به آن ها هویت می بخشد. به بیان دیگر این اصل یکی از معیارهایی است که می تواند در تعریف نظم حاکم بر مجموعه ها و ارتباط بین اجزای آن ها و همچنین ارتباط هر یک از اجزاء با کل مجموعه و همچنین تعریف مختصات هر جزء ایفای نقشی بنیادین را عهده دار باشد. بنابراین ویژگی های سلسله مراتب حاکم بر مجموعه ها ابزار مهمی است که در مطالعاتی که در تعریف و تعیین جایگاه و ارزش اجزاء و کل یک مجموعه، به منظور بیان ویژگی ها و عملکرد هر یک از آن ها، برای تعیین مختصات ارتباط اجزاء با یکدیگر، و روشن شدن وابستگی اجزا با یکدیگر و با کل مجموعه انجام می پذیرد، محقق را در شناسایی خصوصیات اجزاء و کل و عملکرد و نقش هر یک از آن ها مدد می رساند .

به اجمال می توان گفت که سلسله مراتب، ارتباطی سیستماتیک را بین اجزاء نظام یافته ای بنیان می نهد که خود تشکیل دهنده یک کل هستند. نظم سلسله مراتبی در تعریف و تعیین موقعیت و ارزش هر جزء یک کل و همچنین ارزش یک کل را به تنهایی و نسبت به سایر مجموعه ها تعریف میکند .

انواع سلسله مراتب در محیط مصنوع

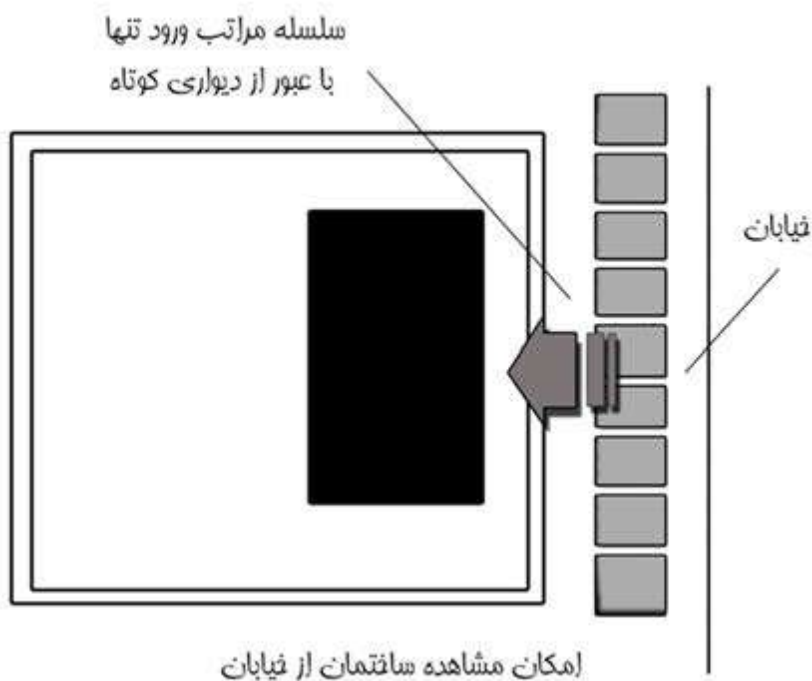
سلسله مراتب حاکم بر فضاها و قلمروهای گوناگون موجود در مجتمع های زیستی تحت دو عنوان اصلی قابل بررسی هستند که موارد سلسله مراتب حقوقی و سلسله مراتب حقیقی را در برمیگیرد.

سلسله مراتب حقوقی

این نوع سلسله مراتب را، خطوط یا سطوح بر طبق قوانین و یا عرف جامعه تعریف می کنند. مثل اینکه یک دیوار کوتاه، یک پرچین، یک در، یک نرده، حایل شیشه ای و یا حتی یک خط غالباً تغییر مصالح حدود فضاها و قلمرو مالکیت ها

را تعیین نمایند و به ناظر القا کنند که حد قلمروهای متفاوتی هستند و او با عبور از آن‌ها از فضا و یا قلمرویی به فضا و یا قلمرویی دیگر وارد می‌شود. این عناصر اگرچه غالباً موانعی حقوقی و عرفی برای جسم و کالبد انسان می‌باشند، ولی نمی‌توانند مانعی برای نفوذ سایر حواس انسان از جمله بینایی و بویایی و شنوایی به قلمرو دیگر باشند. به عبارت دیگر، اگر چه سطوح و حتی احجام، با این حدود تفکیک می‌شوند، لکن فضای آن دو مشترک بوده و ارتباطات بصری، صوتی و بویایی و از همه مهمتر ارتباط روانی و احساس یگانگی فضایی بین آنها برقرار می‌باشد. این نوع سلسله مراتب گرایش به برون‌گرایی دارد

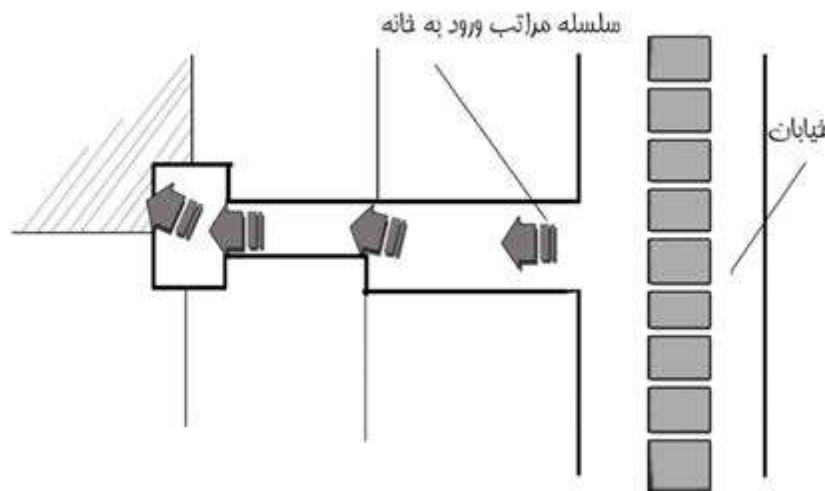
تصویر ۱: سلسله مراتب حقوقی (تمایل به برون‌گرایی) در معماری امروز

سلسله مراتب حقیقی

در ای‌نگونه از سلسله مراتب هر قلمرو با سطوح و احجام فضایی تعریف شده و با هویت ویژه خویش از سایر قلمروها جدا می‌شود. این سطوح و احجام و فضاها در واقع خود به گونه‌ای می‌توانند به عنوان یک قلمرو تعریف شوند که ارتباط بین دو قلمرو اصلی را برقرار نموده و ضمن تعریف حدود و مرز قلمروها امکان ارتباط بین دو قلمرو اصلی را برقرار نموده و امکان ارتباط یکباره قلمروهای متفاوت را از بین می‌برند. این گونه سلسله مراتب در جهت تجلی کالبدی بخشیدن به ایده درون‌گرایی که از اصول شناخته شده معماری و شهرسازی مسلمانان است، نقش اساسی ایفا می‌نماید

تصویر ۲: سلسله مراتب حقیقی تمایل به درون گراییدر معماری گذشته

ابعاد سلسله مراتب در محیط مصنوع

سلسله مراتب محله ای

در گذشته شهرها و روستاها به محله های مختلفی تقسیم می شدند که هر کدام با ویژگی های اجتماعی ساکنین خود برای اهالی محله و حتی کلیه شهروندان شناخته شده بودند

سلسله مراتب عبوری

طراحی اصولی از نظر سلسله هم‌رابطی آن است که حرکت سواره را بر سلسله مراتبی سطوح مختلف دسترسی استوار کند. کاهش تدریجی دسترسی از پخش کننده محلی تا فضای دسترسی به چند واحد مسکونی، تأثیر و یا حضور وسایل نقلیه را در محیط مسکونی کم می کند و از مخاطراتی که وسایل نقلیه به بار می آورد، می کاهد

سلسله مراتب عملکردی

ای نمونه از سلسله مراتب با مشخصات و ویژگی هایی از قبیل: میزان مراجعه، تنوع استفاده کننده، مکان استقرار، نوع این همان خصیصه ای است که در خدمات و حوزه نفوذ یا عمل یک عملکرد شهری تعریف می شود طراحی شهری به عنوان مرکز شهر، مرکز ناحیه، مرکز محله، مرکز اداری، مرکز تجاری و غیره و همچنین به لحاظ شدت و میزان تمرکز سلسله مراتب آن ها باید مورد توجه طراحان قرار گیرد.

سلسله مراتب فضایی

این گونه از سلسله مراتب به ارتباط داخل ساختمان و فضاهای خارج مجاور آن م پیروازد و جزئیات این ارتباط را روشن می کند. برای شناسایی و تجزیه و تحلیل روشن تر، می توان ساختمان ها را به دو دسته عمده تقسیم کرد: ساختمان های عمومی و ساختمان های خصوصی.

الف- ساختمان های خصوصی: این دسته به طور عمده مشتمل بر انواع مسکن می باشد. طبیعت مسکن خلوت و آرامش خاص خود را طلب می کند که با خلوت و آرامش اینبه عمومی به طور کامل متفاوت است. این گونه از سلسله مراتب

در بسیاری از نمونه های موجود در واحدهای مسکونی بافت های تاریخی شهرهای ایرانی قابل مشاهده است. ب- ساختمان های عمومی: آنچه که در همه اینیه عمومی ویژگی مشترک است، عبارت از این است که درون آن ها باید از غوغای بیرون در امان باشد. ضمن آن که برخی از آن ها به دلیل ویژگی خاص خود تأکید بر روی فضای رابط بین این فضا درون و بیرون را با شدت بیشتر و ویژگی های خاص تعریف شده واضح تری می طلبد. رابط علاوه بر تفکیک دو قلمروی بیرون و درون که نقشی کالبدی است، نقش های دیگری را نیز ایفا می نماید که اگر چه درجه توفیق آنها غالباً کالبدی و قابل بررسی و اندازه گیری با وسایل عادی نمی باشد، لیکن از اهمیتی خاص برخوردار بوده و رعایت آن ها بیانگر تجلی کالبدی برآمده از فرهنگ جامعه است

جایگاه سلسله مراتب در علوم و معارف سنتی و اسلامی - ایرانی

سلسله مراتب یکی از اصول حاکم بر جهان هستی و عالم وجود می باشد. وجوه و جنبه های گوناگون این اصل را از منظر تمامی علوم و دانش های سنتی و امروزی می توان مورد شناسایی قرار داد. اما آنچه که در این مبحث مورد توجه است بررسی و شناخت جایگاه اصل سلسله مراتب در علوم و معارف سنتی و ایرانی است. در شاخه های مختلف علوم و معارف سنتی، اصل سلسله مراتب از اصول بنیادین و زیربنایی است. تا آنجا که در سراسر شاکل ههای جهان نشناختی، مضمون ثابت جهان سلسله مراتبی تجلی و نمود یافته است و دارای ارتباطی عمیق با وجود باطنی انسان است

در مباحث مربوط به وجودشناسی، یکی از نتایج نظریه بنیانی وحدت وجود که توسط ابن عربی و شاگردانش مدون گشته است- مبحث سلسله مراتب وجود است که در تاریخ حکمت و فلسفه سنتی و اسلامی- ایرانی، مورد توجه بسیاری از حکما و فلاسفه بوده است. در واقع باید گفت مبحث سلسله مراتب وجود یکی از جنبه های عمیق و اصیل سلسله مراتب در عالم هستی است سلسله مراتب وجود یا پیدایش کثرت از وحدت، به جاری شدن اعداد از عدد واحد تشبیه شده است و مراتب عالم که از خالق باری شروع شده و به موجودات ارضی ختم م میشود، بدین صورت ترتیب داده شده است، خالق، عقل، نفس، هیولی، طبیعت، جسم، خاک، عناصر، موجودات این عالم که عبارتند از: جمادات، نباتات و حیوانات حکیم صدرالمتاهین شیرازی این مراتب را در سه مرتبه محسوس، متخیل و معقول طبقه بندی می نماید و چنین اظهار می دارد

نیست موجودی در این عالم، مگر آن که برای آن نفسی است در عالم دیگری به عالم نفس (عالم خیال) و عقلی است» ملاصدرای شیرازی نیز در باب نفس انسانی قائل به درجات و منازل هفتگانه است. «در عالمی دیگر به نام عالم عقل

نخستین منازل نفس انسانی، درجه محسوسات و سیر در عوالم اجرام و اجسام و مادیات است... بعد از درجه احساس، «درجه خیال و تخیلات و ادراکات خیالی است... و مرتبه سوم، درجه و مرتبه موهومات است... تا بدین حد هر انسانی که دارای درجات نامبرده به خصوص مرتبه و درجه سوم باشد، با حیوانات و بهائم و سهیم و شبیه و شریک است و بعد از «طی مراتب مذکور آنگاه به عالم انسانیت ارتقا می یابد

تجلی کالبدی سلسله مراتب در معماری و شهرسازی ایران

درک و شناخت انسان جامعه سنتی از مسأله سلسله مراتب در وجوه و جنبه های مختلف آن رنگ تعیین به خود گرفته و اثرات قابل توجهی در حیطه مصنوعات بشری از جمله معماری و شهرسازی گذاشته است. انسان جامعه سنتی به دلیل پایبندی و اعتقاد به چنین اصولی خود را ملزم به رعایت آن نیز م ی دانسته است و لذا معماری و شهرسازی سنتی، به عنوان یکی از نمودهای بارز مصنوعات بشری و همچنین به دلیل خصوصیات خاص سنت دارای ابعاد مختلفی از سلسله مراتب گشته است

یکی از مهم ترین تجلیات کالبدی رعایت سلسله مراتب در ابنیه معماری و شهرهای ایرانی یعنی بروز و تقویت درو نگرایی به عنوان یکی از ویژگی های بارز این شهرها بوده است. به عبارت دیگر درو نگرایی موجود در شهرها و بناها یکی از اثرات اعمال سلسله مراتب مورد نظر در قلمروهای مختلف حیات فردی و جمعی بوده است. به گونه ای دیگر می توان گفت که حفظ و اعمال ارزش هایی مانند؛ حریمیت، آرامش، امنیت، خلوت، حیا، سادگی، تنظیم شرایط محیطی در انواع اقلیم ها و توجه به درون بیشتر از بیرون سبب شد تا یک نوع سلسله مراتب قوی، روشن و منحصر به فرد در شهرهای اسلامی به وجود بیاید

در شهرهای ایرانی- اسلامی از دوران باستان ای نگونه شکل دادن به ابنیه به ویژه در مورد مسکن، مسجد و مدرسه رواج یافت و امروزه به عنوان یکی از اصول اصلی معماری و شهرسازی اسلامی مطرح می باشد. دستیابی به سلسله مراتب که پاسخگوی ارزش های موجود در جامعه ایران بوده است، اثراتی عمده بر خلق عناصر واسطه، فرمهای معماری، محل استقرار و اندازه بازشوها، محل استقرار ورودی به ابنیه نسبت به یکدیگر و غیره بود. سلسله مراتب به صور متنوعی در کلیه زمینه های پیچیده و پویای شهری به کار رفته است:

-سلسله مراتب در ساختار فضایی: شهر، محله

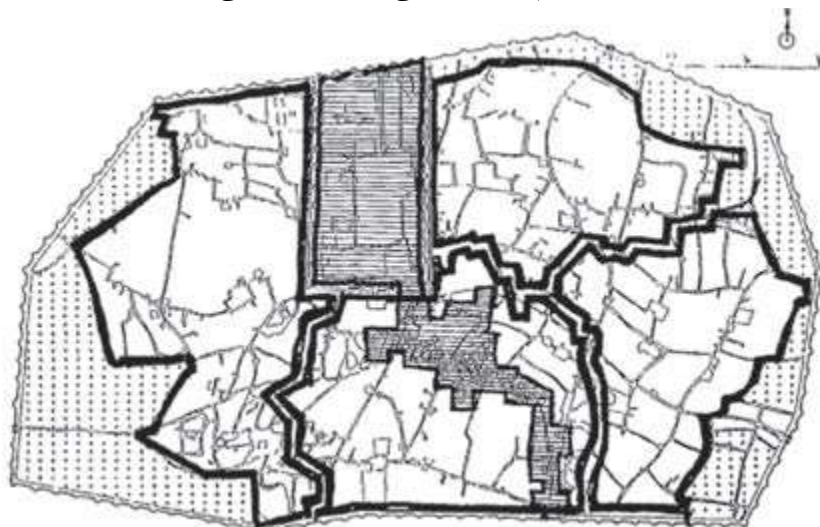
-سلسله مراتب دسترسی

-سلسله مراتب فضاهای شهری از حیث عملکرد، حریمیت و غیره

سلسله ساختار فضایی

در شهرهای سنتی ایرانی، نظام سلسله مراتبی ساختار کالبدی شهر بدین صورت بوده است که استخوان بندی اصلی در مرکز شهر، محله های مسکونی در پیرامون آن، باغ ها و مزارع در حواشی محله های مسکونی و سپس احاطه کل شهر با حصار بوده است

تصویر ۳: نظام سلسله مراتبی در ساختار فضایی شهر

سلسله مراتب و استخوان بندی شهر

هدف طراحی شهری در نهایت نظم دهی به ترکیب فضایی - کالبدی ساختار فضایی شهر است بنابراین درک نظم و اصول حاکم بر ساختار شهرهای گذشته طراح را در مهم ترین هدف وی مدد می نماید. نظم شهر شبیه یک کریستال است که ذرات آن به وسیله یک مغناطیس پولاریزه شده است. در شهرهای سنتی این مغناطیس همان سیستم حرکتی بازار است و ذرات آن مغازها، مساجد، حمام ها، بازارها و کاروانسراها هستند. پیوند سلسله مراتبی فضاها در شهر، یک سازمان منظم را به وجود می آورد که هم تداوم و هم تغییر را امکان پذیر می سازد. شهر با استخوانبندی های انسان مشابهت هایی دارد. نظام های شهر به هم وابسته اند؛ اما از توسعه سایر نظام ها در طول زمان جلوگیری نمی کند

نمونه موردی

بازار یکی از عناصر اصلی تشکی لدهنده شهرهای ایرانی - اسلامی بوده است که به واقع جایگاه خوبی برای نشان دادن ابعاد مختلف سلسله مراتب در شهرهای ایرانی اسلامی می باشد. این عنصر از مهم ترین فضاها ی ارتباطی و عمومی شهر به شمار می آید و بیش ترین رفت و آمد در آن صورت می گرفت، بسیاری دیگر از فضاها ی عمومی شهر نیز در کنار راسته اصلی بازار یا با فاصله اندکی از آن ساخته می شد. برای مثال می توان به مسجد جامع اشاره کرد که به طور معمول در کنار بازار مگر در موارد خاص ساخته می شد

در نمونه مورد مطالعه که بافت محدوده اطراف بازار سنتی تهران می باشد، سلسله مراتب در کلیه ابعاد و زمینه های آن مورد بررسی قرار گرفته است. در صورت امکان به وضع موجود محدوده موردنظر موارد ذکر شده، ارجاع داده شده است و در مواردی که تغییرات معاصر در شهر نظام سلسله مراتبی این بخش را مخدوش نموده به مثال های تاریخی آن رجوع شده است

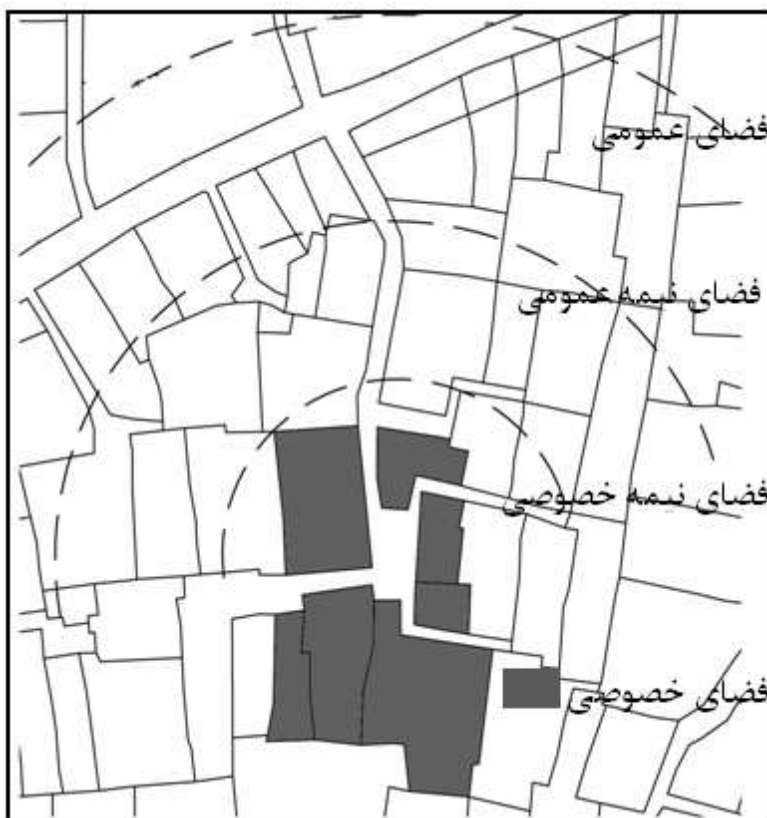
سلسله مراتب در ساختار فضایی: شهر، محله

اولین درجه از سلسله مراتب در شهر، متشکل بودن شهر از اجزای کوچکتر است که نمونه مورد مطالعه بخشی از شهر تهران و محله بازار می باشد.

سلسله مراتب دسترسی

سلسله مراتب دسترسی در نمونه مورد مطالعه در تصویر ۷ به وضوح قابل مشاهده است، گذر اصلی مرکزی و کوچه های فرعی منشعب از آن که به بن بست های نیمه خصوصی ختم م ی شوند. اگرچه خیابانهای صورت گرفته در دهه های اخیر تا حدودی این نظم را مخدوش نموده اند که در سمت چپ همان تصویر قابل مشاهده است

تصویر ۷: سلسله مراتب دسترسی در بافت پیرامون بازار تهران

سلسله مراتب فضاهای شهری از حیث عملکرد و حریمیت

بخشی از محدوده مسکونی اطراف بازار در تصویر ۸ نشان داده شده و درجات حریمیت فضاها برحسب عملکردشان روی آن مشخص شده است. واحدهای مسکونی به عنوان فضای خصوصی رو به یک فضای جمعی در مالکیت چند واحد مسکونی دارند که فضایی نیمه خصوصی است و پس از آن کوچه و خیابان قرار م یگیرند که نقش عمومی تر را ایفا می نمایند. فضاهای نیمه عمومی در بافت های غیرمسکونی که بحث حریمیت فضا اهمیت زیادی ندارد نقش فضاهای اشتراکی را ایفا می کنند که در انسجام شهری مؤثر هستند.

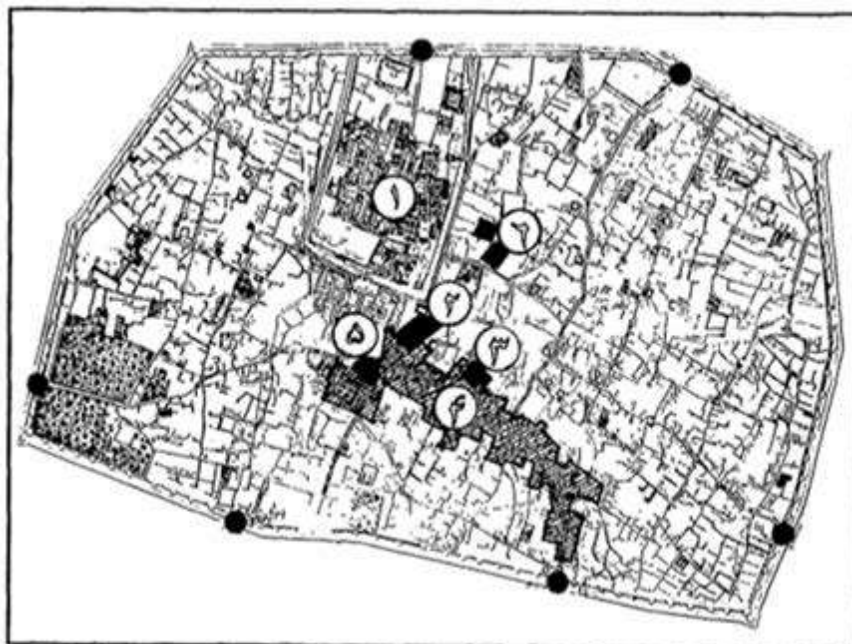
تصویر ۸: سلسله مراتب فضای شهری از حیث عملکرد و محرمت در بافت پیرامون بازار تهران

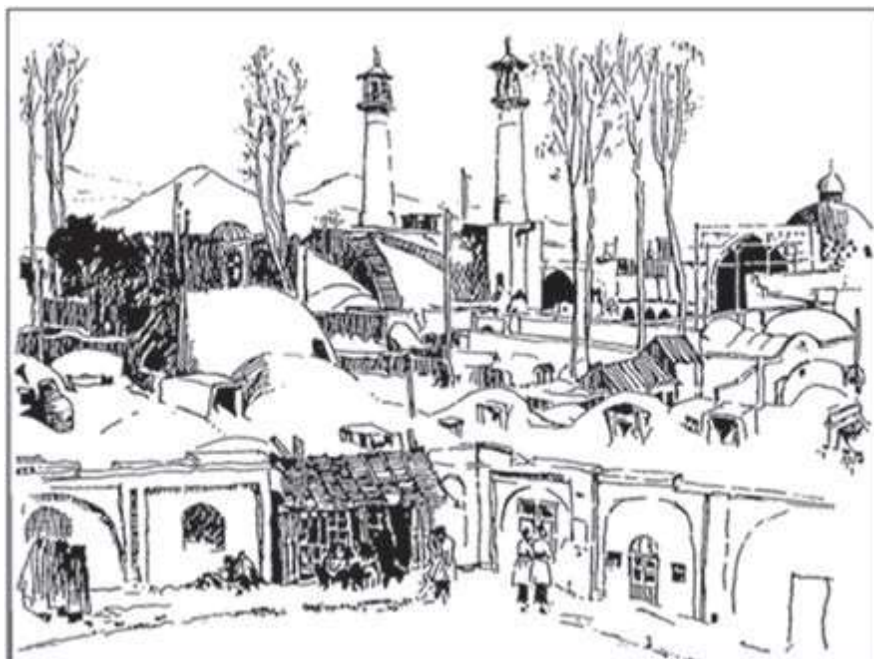
سلسله مراتب اجزای فرم شهری

سلسله مراتب اجزای فرم در بازار در شکل کلی آن که متشکل از خطوط متعدد و شکسته در نقش سراها، راسته ها و غیره می باشد، نمایان است. به علاوه درک فرم محدوده بازار در سلسله مراتبی از مقیاس های مختلف از شکل کلی تا مقیاس های قابل درک توسط پیاده در دوره قاجاریه در تصاویر ۹ و ۱۰ نشان داده شده است.

تصویر ۹: سلسله مراتب اجزای فرم شهری؛ شکل و مقیاس، فرم کلی بازار تهران، ۱- ارگ حکومتی، ۲- مسجد شاه، ۳- مسجد جامع، ۴- بازار، ۵- امامزاده، ۶- مجموعه مروی

تصویر ۱۰: سلسله مراتب اجزای فرم شهری؛ مقیاس، فرم قابل درک بازار تهران در مقیاس پیاده در دوره قاجاریه

سلسله مراتب عناصر نمادی، مسجد و غیره

در محدوده بافت بازار تهران عناصر نمادین و مهمی از قبیل مساجد در درونی ترین نقاط واقع شده اند و خرده فروشی ها بدنه بیرونی بازار را تشکیل م دهند. به علاوه سلسله مراتب جز از طریق موقعیت فضایی، توسط عوامل طراحی نیز مورد توجه قرار گرفته است. تصویر ۱۱ جلوخان ورودی اصلی بازار را در کنار یکی از ورودی های فرعی نشان می دهد که با طراحی جلوخان در مقابل یکی از ورودی های اصلی بازار علاوه بر شکل دهی فضای میانی بر اهمیت ورودی در مقابل ورودی فرعی تأکید شده است.

تصویر ۱۱: نشان دادن سلسله مراتب عناصر در بازار تهران از طریق طراحی فضا

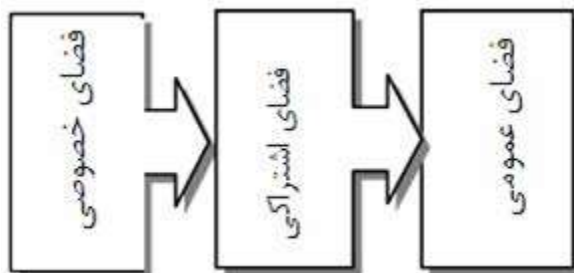
جمع بندی

اصل سلسله مراتب یکی از اصول بنیادین حاکم بر جهان هستی است. این اصل در شهرهای گذشته ما کاملاً مشهود است. متأسفانه در شهرهای امروز ما اغلب اصول و از جمله همین اصل سلسله مراتب رخت بریست هاند و این اصل را تنها با نامی به عنوان سلسله مراتب دسترسی در نقشه های پیشنهادی مشاهده می شود که آن هم به دلیل توجه بیشتر به دسترسی سواره با شکست مواجه می شوند. اما به هر حال لازم است از شهرهای گذشته آموخته شود و اصولی که شهرهای ما را زنده و پا برجای نگه می داشتند را شناخته و در طرح های امروز به کار گرفته شود.

وجود و بهره گیری از عملکردهای متفاوت شهری، از فرم های متفاوت از عناصر و فضاهای دگرگون در سطوح مختلف و ایجاد هماهنگی بین اشکال و عملکردها و بین معانی نمادین و بین فرم و فضا در سطوح مختلف یک مجتمع زیستی ایجاب می نماید که در طراحی آنها، سلسله مراتبی مناسب و هماهنگ، انتخاب و به کار گرفته شود، به طوری که ضمن عملکرد داشتن و معنادار بودن هر جزء یا مجموعه شهری، کلیت مجتمع نیز مخدوش نگردد. اگر مجتمع های زیستی و عناصر آن ها را به قلمروهای متفاوتی با کالبد و عملکرد قابل تمیز از یکدیگر تقسیم شود، اصولاً انتقال و گذر از قلمرویی به قلمرو دیگر به صورت آبی و بدون ایجاد شرایط لازم اعم از روانی و کالبدی مطلوب نبوده و حتی در بسیاری موارد نامطلوب

خواهد بود. در واقع عدم رضایت حریم ها، تداخل نامناسب قلمروها و با استفاده ویژگی های مشابه و یکسان کالبدی و فضایی برای دو قلمرو با عملکرد متفاوت از مطلوبیت کیفی فضا می کاهد. به عبارت دیگر این شرایط نه تنها مطلوبیت کیفی فضا را از بین م یبرد، بلکه آن را فاقد هویت م یکنند. بنابراین در انتقال و گذر از قلمرویی معین به قلمرویی دیگر؛ اول به مقیاس های متنوع میانی توجه شود، این مقیاس میانی م یتواند در ارتباط با عملکرد، اندازه و حتی حریمت باشد.

تصویر ۱۲ : نمودار فضای اشتراکی میان دو فضای خصوصی و عمومی

-دوم فرد باید در یک فضای رابط، به یک آمادگی روانی و فیزیکی مطلوب برسد.

-سوم فضای رابط بین دو قلمرو مورد نظر باید در برخی نکات با اولی و از جهات دیگر با قلمرو دوم تجانس و همسویی داشته باشد تا دوگانگی ها به مرور برای ناظر مرتفع گردد و انتقال از فضایی به فضای دیگر شخص را مبہوت و حیرت زده ننموده و در فضای جدید نیز احساس غربت و ناهمگونی ننماید. بنابراین می توان گفت که سلسله مراتب به امور مهمی پاسخ م یدهد که عبارتند از:

1-کسب تدریجی شایستگی یها و بایستگی ها

2-شرایط باید ب هگونه ای باشد که ضربه نامطلوب روحی بر انسان وارد نشود. در واقع تأثیر قوی نقطه مرکزی طی درجاتی کاهش یابد و هر پدیده طی تغییراتی و درجاتی متحول شود؛ از کم به زیاد و بالعکس.

3-تعدیل کردن دوگانگی؛ با توجه به این که دوگانگی ها اغلب نامطلوبند، سلسله مراتبی به وجود م یآید که حالت هایی که کاملاً متضاد هستند طی درجاتی تعدیل شوند و در مقابل هم قرار گیرند. با این اصل بین خواص متضاد ارتباطی برقرار م ی شود که برای حواس انسان قابل درک باشد. با سلسله مراتب اتصال میان پدیده های متضادی چون پدیده های حرارتی، بصری، فضایی، حرکتی و غیره برقرار م یگردد. به عنوان مثال حمام های قدیمی، که کاملاً تبادل حرارتی و بصری ایجاد م ی شده است

4-سلسله مراتب یعنی تنوع، و تفاوتها در آن وجود دارد. به واقع سلسله مراتب به معنی امکان انتخاب م ی باشد و سرانجام این که انسان محوری و توجه به جهان بینی وی در ایجاد اصل سلسله مراتب راه گریزناپذیر طراحی محیطی مطلوب ذات آدمی است.

همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران

یزد - بهمن ماه ۱۳۹۴

National conference of native architecture & urbanism of IRAN

منابع و ماخذ

۱. توسلی، آ، تعلق به طراحی شهری، مجله هنرهای زیبا، ۸۱،
۲. سلطان زاده، ح، طراحی فضاهای طراحی در گذشته ایرانیان، دفتر تحقیقات فرهنگی، [۸۴
۳. محمد امین منصور، س، معماری مساجد ایرانی اسلامی، مجله هنرهای زیبا، ۸۶،
۴. نقره کار، م، آینده شهرهای اسلامی در نوشته های اسلامی تاریخی، مجله هنرهای زیبا، ۷۹،
۵. نقی زاده، م، ساختار طراحی اسلامی در طراحی معمارانه، مجله هنرهای زیبا، [۸۴